

Ески мектепте

Әмет Шамуратов

Ескертпе: kitarxana.com сайтындағы барлық кітаптар тек танысу ретінде берілген. Кітаптар (фольклордан тысқары) авторлық хуқықтары менен қорғалған болыуы мүмкін, сонлықтан кітап контентинен авторларының рухсатысыз тижәрат яки басқа нызамсыз жолларында пайдаланыу қадаған етиледі, хәмде хуқық қорғаушы органлар тәрәпинен жууәпкершиликке тартылыуы мүмкін.

Мазмуны:

<i>I</i>	<i>3</i>
<i>II</i>	<i>9</i>
<i>III</i>	<i>11</i>
<i>IV</i>	<i>15</i>
<i>V</i>	<i>17</i>
<i>VI</i>	<i>20</i>
<i>VII</i>	<i>23</i>
<i>VIII</i>	<i>25</i>

I

– Ҳә, жүермек қатқыр-аў, турсаң болмай ма, моллаңа кешиктиң ғой! – деген анамның сеси татлы уйқымды бөлди. Ол бундай сөзди тек ашыўы келгенде ғана айтатуғын еди. Анамның ғарғысынан бетер «молла» деген сөзин еситкеннен-ақ, куйқам жуўлап, уйқым шайдай ашылды. Қорқыныш денемди қаплап турды. Буннан 7-8 күн бурын паллаққа асылғандағы тут шыбықтан тилинген еки аяғым сол қәлпинде маталып жатқандай болып сезилди. Ҳақыйқатында да, аяғымның тиликлери пите қойған жоқ еди. Ақсап зорға жүретуғын едим.

Тыр-тыр қасынып тура басладым. Үй иши қараңғы. Суўық ошаққа қалаған томар лаўлап жанса да, ҳеш жыллылық бермей ҳәм жақтысын шығармай тур. Соның менен қатар, шаңарақтан да жарытыўлы жақты түспейди.

Гөнерген үзиктиң желпилдиси, уўықлардағы қоңыраў сыяқлы салбыраған курымлардың сессиз қыймылдысы, үйди айналдыра тутылған қамыс қоранын ызылдысы, узыннан-узақ қайғылы бир наманы шертип турғандай еди.

Анам көйлегимди отқа шайлады да, кийиндире баслады. Түргелдим. Шала-шарпы жуўынып, бешпентимди, гүпимди кийип, белбеўимди буўындым. Қурашымды кийдим де, апамнан моллаға жумалық сорадым.

Апам салқын түси менен:

– Ағанда да пул жоқ еди. Егер ертең базарға мына қозақтағы бөзди тоқып болсам, сатып нобайырақ етип берермиз. Моллаға сөйдеп айта ғой, – деди. Мен молланың жумалықсыз барған балаларды уратуғынын есима түсирип, мени де бул сапары келистирип урады-аў деп ойладым. Бурынғы қорқыныштың үстине қорқыныш жамалды.

Апам дастурханнан жарты зағараны алып, қойныма тықты, керегеге қыстырыўлы әлиппе жазылған тахтайымды алып берди.

Майданға шықтым. Түнерген аспан қабағын үйип, жерге суўықлық қәхәрин тигип тур екен.

Мешиттің сыртқы қапысына киргеннен-ақ бақырысып оқып атырған балалардың ғауырлысы еситилди.

Сабақтың онша яд емеслиги, әсиресе, жумалықсыз киятқаным кеулимде корқынышты көбейтти. Жүрегим тез-тез урып, хәулире баслады. Сабағымды бир тәкирар етейин деп, тахтайыма қарамай оқып көрсем «жүм, ха»дан басқа хәрип есиме түспеди. Бираздан соң ол «хи» деген хәрип екен, ядыма зорға түсти. Бир-еки мәртебе тәкирар еттим. Сөйтсе де, қара қайғы басыўда. Илаж жоқ... сөзсиз таяқ жейтуғыным анық деп ойладым. Бирақ, паллаққа аса қоймас деп ойлайман. Ақсаңлап жүргенимди молланың өзи де биледи ғой. Гүпимнің сыртынан томпылдатып бир-еки мәртебе урар да қояр деген қурғақ қыял пайда болды.

Дәлизге кирип, етигимди шештим де, әсте-ақырын оқыўхананың есигин аштым. Майданнан киргенлигим ғой, дәслеп көзим хеш нәрсени көрмеді. Төбедеги жалғыз кишкентай ғана пәтиктен басқа жерден жақтылық түспейтуғын болғаннан соң, өжирениң иши күтә қараңғы, бираздан соң темир печьтиң артында еки бети боп-боз, суп-сур болып собырайған узын сары шөгирмесиниң әреби қылшықлары маңлайының жыйрықларын жаўып, шып-шып терге түсип молла отыр екен. Көзди жумып, басын жоқары көтерип, қалғығандай болып отыр, қолындағы тәсписине бир-бирлеп моншақ өткерип, ара-тура аўзын жыбырлатып қояды.

Балалар еле толық келе қоймаған екен, топырақта шөжедей шөғип, дизе бүгип, жер баўырлап кими телпеклериниң қараңғысынан бетлерин де көрсетпей, кими тақыяшаң бешпентлериниң шалғайларын төсеп, жуп-жуқа қыйраның үстинде бүрисип отыр. Жайдың ызғарлығы сонша, ғүзектеги сыбалған сыбаўлар да қыстың еки айы өтпей, түсип қалды. Өжирениң төбеси қап-қара қурым. Пәтик ағашлары оттан шыққан шаладай қап-қара, дийўаллары да ыс. Мүйешлер де тор-тор өрмекшиниң уялары.

Мине, бул биздеги күндеги көринис, яғный, бизиң мектепхана.

Бүгин балалардың сабақ оқыў ғауырлысы бәлентирек. Балалар ўақты-ўақты басларын көтерип, бой жазып та алалмай отыр, тек сабақларын оқыған болып ғауырласады. Ал, сабақларын билмейтуғынлар бақырысқа даўыс қосып, тек ыңылдап отыр. Гей биреўлери көзинде батпан ириң, мурынларын қорық-қорық

еткизип тартып, даўысын бөліп-бөліп шығарып ыңылдайды. Есикке жақын жердегі отырған Генжебай солығын баса алмай солқылдап, ишинен қыңсылап қояды.

Есикгі әсте-ақырын қаўсырдым да күндегі тәртіп бойынша еденде турып, қол қаўсырып моллаға қарап:

– Ассалаўма әлейкум,–деп даўыслап сәлем бердим, буйығып отырған молла селк ете түсти. Қабағын үйіп, орамалы менен бетинің терин сыпырып жиберди дағы маған қарай жекиринди:

– Хә, бәдбақ. Сенбедің. Неғып турсаң, хәй ешек, доңыз... Алып келген жумалығың да жоқ. Қәне, кел бермаған, – деп алдына шақырды. Тахтайымды алдыма қойып молланың алдына саққа жүгинип отырдым, қуўарған түси менен қулағымнан услады да, шаппат пенен сол жақ шекеме салып жибергенде, көз алдымда от жарқ ете қалып, шекеме шоқ басқандай болды. Ерксіз көзлерімнен моншақ-моншақ жас төгилди.

– Оқы сабағыңды, билермекенсең?–деп басымнан шуқып жибергенде, маңлайым тахтайға барып сарт ете қалды.

Соншалық басымның ғуўлап аўырғанына қарамастан, көздегі жастың сорғалаўы менен тахтайымнан сабағымды излей басладым. Албырағаным сонша, есеме сабағымның бир де биреўи түспей, қасымдағы бирге ыңылдасып отырған Нуранның «сат, зат, тай, дал» – деген сабағын мыңғырлай бериппен. Оң жақ шекеме тағы бир шаппат шарп ете қалды.

– Тур, жоғал! Хә, мийлан, гешше! – деп урысты да, тыныңқырап қалған балаларға – оқыңлар, бәдбақлар! – деп молла урыўға қолайласты. Тут шыбық бир-бирден шырпылдап тийген соң балалар ғаўырласып оқый баслады.

* * *

Көп ўаққа шекем балалардың ғаўырлысына берилип, хәр ўақта ғана балаларды көзинен бир шолып қойып, бир нәрселерди оқып атыр. Бара-бара хырәтқа салып, даўысын шығарыңқырап қояды. Бир мәхәлде молла өзинен-өзи жин урған кисидей

бурынғысынан да бетер дауысын қаттырақ шығарып, бир нәрселерди былдырлап оқыды да, қолындағы тәсписин таслап, жумған көзин ашпастан басын көтерип, әумийин деди.

Тәртип бойынша балалар геудесин көтерип Шәрипбай қәлпеден Есимге шекем отырған он бир-он еки бала қолларын жайды. Қәлпе де мурнын таңырайтып, көзин молла қусап тарса жумып, бир нәрселерди айта ернин жыбырлатып, басын жоқары көтерди. Қол көтерген балалар көзлерин ашып отырса да, хеш нәрсени сезбей, көрмей де отыр.

Бизлер хәрдайым Есимге бир, моллаға бир қарап, Есимнің изин ала сабақ оқып, билмеген кисидей отырабердик. Қол көтермедик. Әумийин десип, қоллар ийекке тақалды.

Бирақ, бул пәтияның не хәққында, кимге бағышланғаны бизлерге белгисиз жумбак болды. Оның менен қатар, бурыннан-соңғы пәтиялар биреудің берген садақасына, балалардың көптен-көптен әкелген жумалықларына ямаса балалар арасында таза сүреге түскенде әкелетуғын пайғазысына байланысly еди. Яғный, усы тақлетте әкелинген нәрселерди алып, қуран оқыйтуғын еди. Соған қосыла бизлер де «Әумийин» деп қол көтеріуґе тийисли едик. Бундай нәрселер тез-тез биреуи болмаса, биреуи болып тура беретуғын еди. Ал, бул пәтия булардан өзгеше.

«Әумийин, аўлакбер» айтылып молла көзин ашып, тум-тусқа көз жиберди. Қәлпе дәрриу моллаға жалт қа- рап:

– Тақсыр, Есимнен баслап аржағы қол көтермеді, – деди.

– Бәдбақлар, соныңдай пәтиялардан хәм қалыуға болар ма.

Әулийе-әнбияларымыздың, патшайымның әрұағына оқылған пәтия, – деди тут шыбықты көтерип. Есимнен баслап ура баслады хәм жекиринип урысты.

– Алыңлар паллақты, дегеннен, Шәрипбай менен Абылла орынларынан ушып турып, дийуалда илиули турған еки паллақты алды.

Шыбықларының сыныуына қарамастан, бири сынса, таяр турған екінши шыбықты алып, табанларға шырпылдатып урып атыр. Урыушылар Шәрипбай қәлпе, Абылла,

еки паллақта еки баладан төрт бала, паллақтың еки жағынан қысып услап тур. Әсиресе, Есимнің аяғына көбірек хәм пәтлирек урылды. Молла есикке қарап:

– Хә, ешек, доңыз. Бәлениң бәрин усы баслайды, – деп зақылдап отырды. Көзден аққан ыссы жаслар, табанды тилип ашыў азары жанға батып, адам баласының жаны ашығандай шуўлаған, қыңсылап жылаўлар сол пәтияға қосылмаған он биримизден де көп ўаққа шекем даўам етти. Бизлерди сәскеликке де жибермеді. Хәқыйқатында, бул отырыста сәскеликке шығып, үйге барып аўқат жеп қайтқандай хеш дәрман жоқ еді. Хәттеки, майданлап келиў де күш болды.

* * *

Балалар сәскеликтен келип, сабақларын оқып атыр еді, бир мәхәлде сыртқы есик ашылып, бир адам кирип келе берді. Ол ғарры екен, ақлық баласы Сейтжанды моллаға берейин деп жетеклеп киятырса керек, ишке кирип, жамаў-жамаў геўишин шешти де, моллаға қарап ийилип сәлем берді. Молла Айтым ғаррының бала жетелеп киятырғанын көргеннен-ақ жыйынып, өйер-бүйерин дүзестирип, Айтым ғаррыға қарап, сәлемин алды.

Сейтжан атасына тығылып, еки көзи мөлдиреп, гә моллаға, гә балаларға қарайды. Ғарры баласына қарап:

– Қарағым, бар, молланың қолынан ал, – деди. Сейтжан уялған хәм қорққан түрінде атасын оннан бе- тер қушақлап қолтығындағы дастурханы менен есикке қарады. Молла күлимсиреп ыржаңлап: келе ғой, балам, – деди. Сейтжан оннан бетер атасына тығылып, кейнине қарай берді. Айтым ғарры тағы да: – бар, қарағым, бар, уялмай-ақ қой, бәри де өзиңнің жораларың ғой. Ана Генжебайды көрдің бе? – деп көрсетти.

Ақыры, болмады. Ғарры дастурханды баласының қолынан өзи алды да, қолынан жетеклеп, моллаға қарай жүрді. Дастурханды молланың алдына қойды да, молланың қолынан алып, саққа жүгинип, пәтия етип отырды. Молла куран оқыды. Бул сапары бәримиз де қол көтерип, пәтия еттик.

– Тақсыр! – деди Айтым ғарры жөтеле берип, – бул мениң ақлық улым Сейтжан, «ети сизики, сүйеги бизики» – деп қомпаңлап, Сейтжанға бир қарап қойды.

– Баланың жасы жеткен соң моллаға бермек мойнымыздағы қарыз, жарлы-жақыбай адам болған соң, усы ұаққа шекем әкеле алмадық, кеширерсиз, тақсыр. Молла: – күтә бәрекелле, куда қәлесе «адам» болып шығады. Сейтжанға қарап: бәрекелле, деп суўмаңлап, арасында диний түсиниксиз сөзлерди де келтирип, күлимсиреп қояды.

Оның бул күлимсиреўиниң шексиз өтирик екенин көзиниң шамадан тысқары миләймсип, мөлдиреўи, ийегиниң қалт-қалт етип, келиссе-келиспесе де, әсиресе, түсиниксиз сөзлерин сапырыстырып сөйлей бериўи анық көрсетип турды.

Артындағы текшеден бир тахтайды Сейтжанға әперип:

– Кел, мына сабақты үйретейин, – деди. Сейтжан атасының сонша айтыўының арқасында зорға дегенде молланың алдына барып, бир дизерлеп отырды.

Молла: – саққа жүгинип, дизерлеп отырасаң, – деп, еки аяғын астына салғызып, Сейтжанның нәзерин тахтаға қаратып, – әлип, бе, те, се – деп еки мәртебе жүритип оқыды да – анаў Генжебайдың қасына барып отыра ғой, – деп тахтаны алып берди.

Айтым ғарры қозғала берип, – жақсы, тақсыр, мен қайтайын, – деп орнынан тура берди де, – ал Сейтжан, ғайрат салып оқый бер, – деп баласына қарады.

Сейтжанның көзине жас келип, атасының соңынан жуўырайын деп еди, тағы басылып, төмен қарады. Көзинен мөлт-мөлт жас ағып, отырды.

– Хош болың, тақсыр, – деп ғарры шығып кетти. Молла суўмаң-суўмаң етип ғарры менен хошласып балаларға қарап қойды да, бурынғы қәлпинше шай ишиўин даўам ете берди. Сейтжан сол муңайып отырыўы менен жән-жаққа бир неше рет қарап алды. Бул қап-қараңғы ызғар жайға келип өмиринше көрмеген, билмеген, ойламаған жерлерди көрип, хайранлық дәрьясына батып отырды. Қалай да өзін қәпеске түскен палапандай сизди. Ол көп ұаққа шекем хәр балаға бир қарап отырды да қойды.

Түс ұақты болды. Күндеги әдетинше молла балаларға: – барың, жуўап,–деди.

Молланың бул сөзин еситкенде, жүрегимиз алып ушып, қуўанып, тез-тез, бирим-бирим моллаға қуллық айта салып, асығып-албырап дәлизге шықтық. Онда

апыр-тапыр быған-жыған етиклерди кийип, гүенлеулі ылақлар жаздырылып, анасына қарай маңырағандай-ақ, мешиттен шығыуымызға үйли-үйимизге қарай жууырыстық.

Бизлер күнде усы тақлетте тарқасатуғын едик.

II

Сәуірдің самалы есип, жаптың музлары ерип, тереклер бөртсе де, сууық қыстың хазары толық кетип, бәхәр паслы болып кете қойған жоқ. Жұрт қыс кийимин тасламаған, қысқы әжиреден шықпаған, қара үйдің қысқы жабыулары алынбаған. Жер батпақ. Көшедеги ылайдан адам жүргисиз. Қора-қопсыға асылып, өлдим-талдым дегенде мешитке зорға жетемиз.

Бир жыңғылды сүйреп, зорға дегенде мешиттің сыртқы қапысынан киргизип, әйуандағы отын қоятуғын мүйешке қойдым. Маңлайдан терди сыпырып турсам, үйинен молла шығып келе берди. Мениң отын әкелип турғанымды көрип:

– Хә, бәдбақ доңыз, бир хәптеден бермаған алып келгениң усы ма, хеш болмаса, тәуир етип томар да алып келмейсең, – деп жекирди де оқыуханаға кирип кетти. Мен де кирип, орныма отырып, сабағымды оқый бердим.

Молла балаларды көзден еткерип, нәзерин Абыллаға тоқтатып: – Абылла, кел, сабағыңды тыңлат, – деди. Абылла көзи мөлери, еки бети қызарып, зорға дегенде моллаға қарай қәдем басты. Абылланың бул көринисине «сен сабағыңды билмейсең ғой» деген баханы балалар ишинен берип-ақ отыр.

– Еле ежелеп те оқый алмайсаң ғой. Үш күннен берги сабағыңды еле билмейсең, тур, орныңа барып отыр.

Молланың бир жери жақсы, сабақ оқы деп қыстастырса да, сабақ ал деп қыстастырмайды. Сабақты қашан көзди жумып, яд айтып бергендей болғанша, хеш үндемейди. Бир сабақтың изинде бир ай жүрсең де елеспеси жоқ. Ал, гейпаралары сабақларын билсе де, билмеген болып отыра беретуғын еди. Ал, гейпаралары

сабақты билейин деп қанша зейин салса да, хеш билмейди. Тек жер бауырлап парқына түсинбей, хәр нәрсени бир ойлап, қуры босқа ыңылдап отыра береді.

Мен де мектепке келместен бұрын оқыуға күтә қызығып жүретуғын едим. Усы күни оқып жүргенимде дүзде балалардан еситип, биразын билетуғын едим. «Мектепке барсам, бәрин билемен ғой, зейин салып оқыйман ғой» – деп ойлайтуғын едим. Бірақ, олай болып шықпады. Мешитке келгеннен соң көп узамай-ақ зериктим, молланы бәледей жеккөретуғын болдым. Оқып жатып түрли бәлелерди ядыма түсиремен. Ақырында, хәзир молла шығып кеткей дағы, оннан қала берсе, тезирек кеш болғай дағы, деу менен отыратуғын болдым.

Тап хәзир де сол ойлар бирим-бирим ядымда еді. Бираз уақыт усы отырыста оқып отырдық. Молла да сабақ тыңлау үшін Абылладан басқаны шақырмады. Бул бизге хайран қаларлық хеш нәрсе туудырмады. Неге десеңіз, молланың ойына не түссе соны ислеуи, бир нәрсени баслауында баслап, кейинине шекем дауам етпей қоя беретуғын әдеті еді. Гейде шай ишиу, тамақ жеу үшін үйине кетип те қалады. Я болмаса шай, тирийек қонып, уақты хош болып отырса, барың, балалар, жууап, – деп те салатуғын еді. Бул әдетлерин бизлер күтә жақсы көретуғын едик. Бизлер молланың бундай кейпин мұдам тилеп отырамыз.

Бир мәхәлде сырттан есик ашылып, бетин бастырған, қолында емизиули баласы бар хаял кирип, моллаға ийилип сәлем берди. Бул ауыл сақсышы Ернияз ағайдың хаялы Гүлпарша жеңгей екен. Молла келатқан балалы хаялды көрип, жалбырақлай баслады. Қасына шақырып отырғызды. – Жақынырақ отыра бериң, уялмаң, – деп те қояды. Бираздан соң Гүлпарша жеңгейге қарап:

– Хә, Ернияздағы келинбедиңіз, амансыз ба? – деп жымыйды. – Қәне, не арзың бар? – деп сөзин дауам етті. Гүлпарша жеңгей баласының бетин аша берип, – баламның иши өтеди, аралас қан да өтеди, – деди, көзин баласынан айырмастан. Молла балаға нәзерин салып, баланың қатыу қабақларына, солған жүзлерине, тез-тезден дем алысына қарап:

– Ештағымайды. Ийшалла, жазылып кетеди, – деп және бир нәрселерди мыңғырлады. Ол сөзин дауам ете берип: – Балаға ийт тийипти хәм ушынып ауырған, – деди де қолына тәсписин алып, бир нәрселерди оқып, – «суф».... деп дем

салды. Оқып-оқып қайта-қайта дем салып атыр. Молланың түпириги балаға хәм анасынын бетине шашырап тур. Баланың анасы да «уламаның түпиригиниң садағасы кетейин» дегендей әйтеўир нәрселерден ләззет алып отырғандай балқып отыр. Молла дем салып болып, текшеден дәўет қәлемин алып; еки бармақтай қағазға еки-үш түртти де, үш мүйеш етип бүклеп, – мына дуўаны балаңның топпысына тақ. Сөйтип, жети үйдиң ийтаяғына шомылдыр, жети үйдин адамларынан түпирик жыйнап, балаңның беденине жақ. Жети үйден бир шымтымнан ун жыйнап, суўға былғап, басына, арқасына, қарнына, алақанына жағып, ийтке жалат. Ийшалла, тәўир болып кетер, деп жайласып отыра баслады.

Гүлпарша жеңгей қалтасынан бир тартым орамалдың ушына түйилген теңгеси менен моллаға усынды, молла алып, алдына қойып «әўмийин» деп пәтия етти. Бизлер де бойымызды тиклеп, қол көтерип, жүзимизди тоңған қолымыз бенен сыйпадық.

Гүлпарша жеңгей шығып кетти. Молла ол-пулын жыйыстыра баслады. Теңгели орамалды қалтасына салып, бизлерге қарап: – турыңлар, дәўир айтасызлар, – деди.

Күндеги тәртип бойынша олай-пулайды жыйыстырып, орнымыздан турдық. Қол қаўсырып, қуллық етип, молланың аўзынан шыққан хәр бир сөзди қақшып алып, даўысымыздың барынша, аяғымызға от басқандай, бақырып турмыз.

Дәўир айтылып болған соң жуўап болды.

III

Молла азанғы шайдың изин бизлер сәскеликтен шығып келгенде ғана ишип болып, тирийеги қонды ма, әйтеўир, дастығының үстинде шығанақлап, мүлгип отыр. Хәр ўақытта «әўип» деп кекирип те қояды, балалар ғаўырласып, оқып отыр. Хәтте, алақанның орнындай ғана жерге түсип турған күннің жақтысы да жоғалды. Күннің шуўағын намаз оқылатуғын жайдың әйўаны тасалады. Мектепхананың иши бурынғысынан бетер қараўытып, этирапты қараңғылық басқандай болды.

Бир мәхәлдә сыртқы есик ашылып, Ернияз ағай кирип келди. Оның қабағы исик, көзи жылау менен қызарған, денесин қапалық жайлаған. Ол қол қаўсырып, жыламсыраған даўысы менен көзинен аққан жасына қарамастан: – бизиң бала қазаланып еди, соған намаз оқыўыңызды сорайман, – деп зорға айтты да, кейнинен бурыла берип шығып кетти. Молла отырысын бузбай, бир керилип, еснел қойды да, отыра берди. Бизлер Ернияз ағайдың қапаланған түрин көз алдымызға елеслетип, оның қайғысын өз ара бөлискендей болдық.

Усының менен оның үш баласы өлгени, өткен жылы меннен киширек 6 – 7 жасар баласы да өлди. Онда да молланы талай мәртебе шақырып, дем салдырып, дуўалар алып еди. Ол баласының өлиминен маңлайындағы жалғыз сыйырын сатып зорға дегенде жаназасын оқытып, қуран шығартып еди. Мине, енди ол күйиктиң үстине бул күйик хәм жоқшылық – бул аўхалға түскен өлимшилик оны әбден қапаландырып, жүзин төмен қаратқаны. Бизлер буны сездик те, қапалығымыз бенен отыра бердик.

Ернияз аға аўылдағы сақшы, күтә гедей адам.

Жақында ғана молланың дем салып, «ийшалла, тәўир болады, ҳеш нәрсе емес» дегенин ядқа түсиргендей болдық. Бирақ, баланың тәўир болмаўы былай турсын, оның өлип қалыўы, молла сөзлериниң ыраслығы қайда? – деген ойға да келтирди. Буның үстине «жаназаға» деп кеткенине бираз ўақ болса да, елеген шекем қәтерсиз отырыўы бизлерди шубхаландырды. Бул аўхал Ернияз ағайдың жоқшылық турмысында-аў! – деп ойлайман, деди Есим. Оның көзи жарқырап, нур шашып турды. – Болмаса, жақында, өзлерине белгили, Ешшан байдың қызы өлипти дегенде, бунын қабырғасы қайысып қыйналып, дәрхал кетиў менен болып еди. Мине, көрмейсизлер ме отырғанын, – деди сөзин даўам етип.

Усы отырыста молла көп ўақ мүлгип отырды. Бир мәхәлдә жаназаға шақырып кеткенлиги есине түсти де, әйтеўир, шоршып оянды да, ширенген түри менен еснел, орнынан түргелди, илажсыздан барыўға мәжбүр болды.

Бизлер молланың тезирек кеткенин тилел, өтирикке көз абай етип, қатты бақырысып оқыдық. Молла қуманын алып дәретханаға кетти. Молланың кетиўин асығып күтип отырған қәлпе де қолына шыбықты алып, «оқыңлар» деп өтириктен

бақырып қояды. Бизлер оннан бетер бақырысты күшейттік. Гейпаралары арасында бақырысып қосық та айтып отыр.

Молла бираздан соң дәрет алып, қайтып келди. Басын ораған белбеуі менен бетин сыпырып, ол-пулын жыйыстыра баслады. Белин бууып, басына телпегин кийип, қолына қасасын алып, кетиуіге айналды, геуишин кийип атырып қалпеге қарады да:

– Сен балаларды тежеп оқыт. Егер мен кешиксем, тап күн шаңқай түс болғанша оқыт та, жууап бер, – деп шығып кетти.

Қалпе қолына шыбықты алып: оқыңдар, – деп молланың орнына барып отырды. Бизлер онша қалпеден қорқпасақ та молла кете қойған жоқ шығар, – деп ғауырлымызды пәсейтпедик. Қалпе қолындағы шыбығы менен әстәқырын есикке жууырып барып, молланың кеткен-кетпегенин сығалады. Молла бизлердің өзи жоқта не қылатуғынымызды сезетуғын еди. Ұақтың-ұақтың усындай кетип қалған болып, сыртқы есик артында тыңлап турғанын талай көргенбиз.

Бир күни садақаға барыуға кетип есик артында аңлып турған да қойған. Онда бизлер ойынның изинен хәр нәрсени айтысып, Есим, молла хаққындағы балалардың шығарған:

Молла-молла монтықты,

Тасбақадан қорқыпты,

Аузы-басы қыйсайып,

Өтирик айтып шоршыпты.

Молла курсың онбаған,

Хасла көзи тоймаған,

Пул толса да қалтаға,

Садақа деп зарлаған, –

деген қосығын айтты хәм тағы молла, елти хәққындағы көп қызық бәйитлерди айтысып, бизлер ишек-силемиз қатып отыр едик, бир ўақытта молла есикти бирден ашып жиберип, қәхәрленип келди де, сулайтып ура баслады. Әсиресе, Есимди аўдарып урған еди.

Мине, усындай тағы молла аңлып тур ма, жоқ па, – деп қәлпениң аңлып турғаны еди. Ол әсте-ақырын есикти ашып көрди.

Ақыры, молланың анық кеткенин билип, мардамсып, кеўили көтеріңки турды. Бизлер онын бет әпшеринен-ақ молланың кеткенлигин сездик. Тикленип, демимизди еркин алдық. Сөйткенинше болмай-ақ:

– Дәслеп маңлай шертпек, – деп бақырды қәлпе. Соннан соң бизлер бес-алты бала бир төбе болып ойынды басладық. Маңлайға шертилип атыр. Гейпаралары маңлайға шертиўдиң орнына, маңлайға нуқып та жибереди.

Бираздан сон қәлпе: – енди қошқаршақ. Хәр ким өз қошқарын тапсын, – деп бақырып, қәлпениң өзи дәслеп Генжебайға асылды. Қәне, ким бизиң «қошқар» менен «қошқар» урыстырады, – деп ортаға шықты. Буған Абдулла Нуранды шығарды. «Қошқарлар» дүгисип атыр. Үш-төрт мәртебеге шекем екеўи де шыдасты. Алды менен Генжебай қайтты. Басын услап жылады. Нуранның да мийи айланып, жылаўға аз қалып тур. Булардан басқа да дүгисип атырғанлар бар. Бул ойыннан соң гүрес болатуғын болды. Қәлпе менен Абылла екеўи «хан» тикленди. Бизлер екеў ара гелле-гелесип турдық. Балалардың барлығы екиге бөлинип гүрес басланды. Абылла тәрәпи басым бола берди. Ең ақырында Есимге қәлпениң өзи шықты. Есим қәлпени де астына былғап басты. Қәлпениң оған қәхәри келип жылап, Есим менеи ыраслап төбелести. Қәлпе шарбаялық етип, Есимниң бетин тырнап жара қылды. Усы ўақта топа-торыстан есик ашылып, молла кирди. Мектепхананың иши суў сепкендей жым-жырт болып хәр ким жайлы-жайына отыра қалысты. Хәммениң соңында көз жасы көл болып, қәлпе түргелди.

Молланын көзи тасырайып, уясынан шығып кетти. Еңкейип оқып атырған балаларға қарап, оннан соң шыбықлардын ишинен сайлап биреуін алды. Солығын баса алмай отырған қәлпеге қарап:

– Қәне, бул не, бәдбақлар, – деди. Қәлпе егил-тегил жылап:

– Анаў Есим урды, – деп мыңғырлағаннан басқа хеш нәрсе айта алмады.

Балалардың бәринен де ойнағаны, қәлпениң өзиниң бас болғаны, Есимнен таяқ жегени хакқында айтылған сөзлер босқа кетти. Дәслеп балаларды да бир неше мәртебе урып шықты. – Хә, пәлекет урғанлар, – деп қарғап та қойды. – Сөйттип, сен, Есим екеуиңиз қаласаңлар, деди маған. Балаларға: – барың, жуўап, – деди. Қәлпе сүйретилип орнынан турып, көзиниң қыйығы менен бизлерди шолды да, тез-тез басып мақсетине жеткендей масайрап баратыр.

Молла бизлердиң сыртымыздан илип кетти. Бизлер жата бердик. Түс аўып, балалар да оқыўға қайтып келди. Түстен кейинги оқыўды питкерип кеште ғана кеттик.

IV

Түски бос ўақтымызды ойнаў менен-ақ өткеремиз. Топ ойнаў, суўға шомылып, қалақ ойнаў күтә аз болып туратуғын еди. Буларды ойнаўға қорқатуғын едик. Молла қулағымыздың сыртынан жазып, белги салып жиберетуғын болғанлықтан, суўға шомылыў хеш мүмкин емес.

Саратанның ыссы күнлериниң бири. Шаңқай түс. Күнниң ыссылығы шыжғырып, күйдирип баратыр. Есип турған самал да жоқ.

Бул мәхәлде бизлер мектептен шығып, үйли-үйимизге тарқастық.

Жөнекей жермен деп, қалтамдағы нанымды қолыма алып, мен де үйден қайта шықтым. Үйдиң қасындағы майданлыққа келсем, қой базары беттен аспанға қарай бурқырап созылып баратырған қуйынға: «Таздың үйине, таздың үйине» деп турған бес-алты баланы көрдим. Қуйыннан өлердей қорқатуғын едик. «Жин урады, аўыз мурныңызды қыйсайтып кетеди» дейтуғын еди адамлар. «Таздикине бар», – десең

куйын жоламайды. Жин урмайды десетуғын еди.

Қуйын өтип, бизиң даўысларымыз тынғанша он бес, он алтыға жеттик. Шәрипбайдың «хәўип» деген даўысын бес-алты бала қосыла мақуллап, олар да «хәўип» дести. Бул суўға шомылайық деген сөзи еди. Сол турысымыз бенен байраққа қосқан аттай шабысып, арнаға қарай жөнелдик. Дем алмастан зуўлап жуўырып киятырып шешинип те киятыр. Бираздан соң арнаға келип, әрли берли шешинип, өзимизди суўға атыў менен болдық.

Үйрек-ғазлардың көп ўақыт суў көрмей келип, суўға тап болғанындай шадлық пенен шомылып атырмыз. Бир қалақтан соң бир қалақ ойналып, өрден-ыққа жүзип, сүңгисип, быған-жыған болып атыр едик, бираз ўақытлар өткен соң қәлпениң «моллаға кешиктик» деп бақырған ашшы даўысын еситтик те, дәрхал суўдан шыға бердик.

Жүрип киятырмыз, бирақ жүрисимиз де өнбейди. Гейпаралардың:

– «Ақ гүбелек, көк гүбелек, қулағымның суўын төк»... деп алақанды қулаққа тақап бақырыўы ямаса гейпараларының «аяқ басты» ойнап киятырғаны жолды өндирмей кетеди.

Туўра мешитке келдик. Алты-жети ғана бала отыр екен. Молла алақлап, бизлердиң кешиккенимизге күйинип, тышқан аңлыған пышықтай, жалаңлап отыр екен. Бирден бизлер қол қаўсырып, сәлем берип, мешитке кире бердик. Қәлпе бул мәхәлде мешитти айналып жаз есиктен молланың арты менен келип отыра қойды. Молла буну сезбеди. Молланың еси-дәрти бизлерде. Көзин тесирейтип: – хә, бәдбақлар, деп бақырды. – Неге кешиктиңдер деп, жекиринип атыр. Көпшилигимиздиң бет-әпшеримизден-ақ бир нәрсе сезгендей, ийегимизде ылайдың жуғы болса керек. Гейде оны балалар қурбақаның... деп те атайтуғын еди.

– Суўға шомылдыңлар ма? – деди молла ашыўлы дауысы менен. Артына қарап, Шәрипбайды көрип: – тур, булардың қулақларын қарап шық деп буйырды. Қәлпе бурынғы дықты умытсын ба, қолы келди. Балалардың қулағын тексерип болып: – Есим, Генжебай, Нызамлардың қулағының жазыўы жоқ, – деп көрсетти, молла жекириниўи менен: – бул бәдбақ, доңызларды паллаққа асың, – деди. Зәрремиз

ушып, қуйқамыз жуулай баслады. Есим қәддин тиклеп, моллаға қарады: – Молламыз деп ол тиклене беріп еди, молла селк ете оған қарап: не дейсең, бәдбақ, айт.

Есим иркілместен сөзін дауам етип: – тақсыр, сууға билмей шомылып қойғанымыз ырас, ал бизлер менен қәлпениң өзи де шомылды ғой. Оның қулағы тексеріуісиз қала бере ме? – деди. Молла оған қарап жекиринип: – ол қәлпең ғой, ол тәртіпсизлік етпейди, – деди. Қәлпе мешитке кирер ұақтағы бөлекленип кеткенде, өзіндеги қәлемин ығаллап, қулағының артына молланың жазғанындай етип үйкелепти. Молланың бул сөзін ыраслау ушын қәлпе: – мине, тақсыр, – деп қулағын көрсетти.

Молланың хукими орынланып, айыплы балалар паллаққа асылып атыр. Есим екеуимизди теңнен паллаққа асты. Қәлпе күшینیң барынша шырпылдатып урып тур. Таяққа көніп қалған аяқлар бираз ұаққа шекем шыдады. Соңын ала мөлт-мөлт көзден жаслар төгилди. Мине, сөйтп, шомылыудың соңы усылай жазықсыз көзден жас төгиулер менен питти.

Бул азапты үйге келип айтсам, атам, оның хеш зәлели жоқ, о дүньяда молладан жеген таяғың алдыңнан шығады, балам, таяқ тийген жерлерің отқа күймейди, деди.

V

Жума күни. Сәскеден ауған ұақыт. Арқадан ескен азғантай қурғақ шамалдың өзи-ақ қаланы шаңға толтырып аспанға көтерип тур. Ушып жүрген шөп-шар, шаңғытқан кум топырақ адамның көзін аштырмайды. Ийрек-ийрек тас көшелер, үпилдирикли уп-узын қамыс қоралар, шертеклер, куурап турған, араларында хәррелердің уялары лық толған шеңгел қоралар, қара үйлер, ылашықлар қала ишінде сонша болса да, шаңды иркіп тура алмайды. Хәттеки, хәр жердеги бийик хәулилердің де шаңды иркіу күдиретинен келмейди. Қайта олардың өзлеринен қосыла шаң шығады. Шаңға шаң қосады.

Бул мәхәлде үсти-басларын шаң басқан, жүзлеринен көзлери зорға ғана жыпылықлап көринген базаршылар қалаға келип атыр. Ким атлы, ешекли, арбалы

пияда ҳарып шаршап шарбақларға, кими танысларына кетип атыр.

Мен апамның дүмпийүиниң зорына ушыраўым менен бузаўға қала сыртындағы атызлардан пәшек, суўоты әкелип салыў ушын кетип баратырман. Үйдиң қасындағы сасық ойпаўыттан өтип, саллақхананың тусына келдим. Бул қаланың орта жери еди, саллақхананың бәдбешер жеркенишли ийислери мурнымды жарады.

Үйимшик-үйимшик малдың дәрислери, гөне тамның кесеклери, ызғып жүрген симсик ийтлер көринеди. Жаңа ғана бирли ярым мал сойылып атыр екен.

Мен тез барып келиўге тырыстым. Бир жағы қаланың ишине кирип турған Бақайбек әўлийениң ортасындағы қәлендерхананың тусына келсем, қәлендер дийўаналардың гейпарасы беллерине дорбасын асып, уп-узын ҳасаларын қолларына алып, ҳақлаў ушын базарға шығайын деп шаққанласып атыр екен. Ал, гейпаралары айдарларын үрпейип, моланың қапталына жағылған ошақтың отын ысырып, биреўлери шып-шып терге шомылып шай ишип, биреўлери шыйық-шыйық көкнар езип отыр еди. Булардың көриниси бизлердиң бирдейги айтысатуғын жин-жыпырымыздан бир де айнымайтуғын еди.

Мен булардан да өтип, атызлықларға келип, жән-жағымды барластырдым да, салма бойындағы суўотыны ора басладым; тез қайтыўға асығып орып атырман. Неге десеңиз, мәйек базары ерте қызып, тез таралатуғын еди, оннан қала берсе, саллақханадағы ийт таластырыў мәхәли де түске шекем ғана болады.

Мен жана бир үлкен баўдай етип арқама салған ўақытта жердин ийеси бақырды. Мен арқалап қашып отырдым. Ол куўды. Туттырмай қаланың ишине сиңип кеттим, үйге әкелип, баспағымызға азғанасын салдым, енди үй жумысынан азатпан.

Дурысында, бул жума күнги мектеп балаларының ислейтуғын исиниң белли бәнти жоқ. Бизлерге бул күнди «дем алсын» деп беретуғын шығар-аў. Бирақ, бизлер бул күни аўыр хызмет етип, тас қопарсақ та «дем алдык» деп есаплайтуғын едик. Бул күни балалардың көби күтә аўыр хызметлерде болады. Биреўлер балық куўырғанның отын жағады, биреўлери нанбайхананың нанын тасыйды, биреўлери дүкәншы баққал, бәззазлардың усақ-түсек хызметин етеди. Ал, Есим болса ағасы менен жумадан бурынғы күни кеште көлден ешекли пишен орып әкелиў ушын кетеди. Қыс болса, отынға барады.

Бирақ, не деген менен де, жума күни балалар ойынға да ўақтын бөлип туратуғын еди.

Мен қурық басып жатқан таўықты үрkitип, астынан шөже шығарайын деп турған еки мәйегин алдым да, базарға кеттим. Мәйек базары жаңа қызған екен. Аўылдың таныс балалары да бар. Көби аўылдан келген балалар, «ким ныш, ким пәйрек урыстырады» деген даўыслар. Шырт-шырт тиске урысып, шырт етип сынып, ким утып, ким уттырып атырғанлар. Мениң мәйегим урыстырыўға келгенде, хеш ким урыстырмайды. Күнге қаратып, ишиндеги шөжесин көрип, қолыма қайтып береді.

Күтә ызам келди. Мениң қылған хийлемди балалардың бәри билди. Ақыр болмаған соң, үйге қайттым. Алған мәйеклеримди таўықтың астына салып қойдым. Маған биреў бастырылған мәйек қатты болады ямаса мәйекке қорғасын қуй, сонда хәр базарына еки жүз, үш жүз мәйек утасаң, – деген еди. Қорғасын таптыртып атыр ма? Балалар сақаға қуйыў ушын шигиттей қорғасынды еки-үш пулға сатып алады. Ол мәйекке жуғым да болмайды.

Саллақхана бетке барсам, онда да қала балалары ким қаншық жетеклеп, ким көпек жетеклеп жүр. Гейпаралары саллақлардың таслаған ашшы ишеклерин хәм басқа тасландыларын ийтке бериў ушын жыйнап жүр. Бизиң аўылдың балаларынан да жети-сегиз бала бар екен. Мен оларға барып қосылдым. Бир ўақытта «Кәсип аўылдың» балаларының бир ийти менен ийт таластыратуғын болдық. Еки ийттиң көзин бастырып әкелип, айқастырып жиберди. Ийтлер қушақласып алысып кетти. Бизлер алысып атырған ийтлердиң гә ол жағына, гә бу жағына шығамыз. Ийтке қосылып, алысып кеткимиз де келеди. Кәсип жақтың ийти жеңиле баслады. Олар бизиң ийттиң қуйрығынан тартты, кесек пенен урды. Бизлер де қарап турғанымыз жоқ, кесек алып, олардың өзлерин ура басладық. Кесек атыспа болып кетти.

Бизлерди жолдан өткен үш-төрт жолаўшылар қарыў етип, тум-тусқа қуўмағанда, көп ўаққа шекем урыса беретуғын едик.

Мен үйге келип қарасам, мениң де бир-еки жерим исипти. Күтә бир әхмийетли ис питирип келген кисидей, апамнан жасырынып келип, қораның ишинде жатып, азырақ дем алдым.

Бирадан соң тағы көшеге шықтым. Кеш жақынлапты. Базаршылар қайтып атыр, ғалле базар беттеги майданшылықта көп балалар жыйналып тур екен. Жууырыу менен барсам, қораз урыстырып атырғанын көрдим. Қанлары жерге тамшылап жүр. Хәллери кеткен. Биреуи тас кекил, екіншиси кекилли қара-ала қораз екен. Бир ұақлары қара-ала қораз тас кекил қоразды қууды. Енди жеңди-ау деп турсам, жоқ, ол қораз хийле қылып жүр екен, қайтып урысты. Және бираз ұақыт урысып, тас кекилли қораз қара-ала қоразды қууды. Бир ұақлары қашып баратырып «ғыйық» деди. Әне, соннан баслап, жеңген есапланды. Тас кекил қораз урысып үйренип, заққы болып қалған.

Жыйналған көпшилик тарқайжақ еди, еки үлкен жигит еки кишкене баланы услап, бала урыстырамыз деп бақырған соң тағы жыйналыса баслады. Усланған балалар жылап, тарбаяқ атса да жибермеді. Еки баланы шалқасына жатқарып, хәр баланы еки жигит қол-аяғынан услап, кушақлап әкелип қуйрықларынан дүгистирди. Жыйналған көпшилик күлисип тур. Бирақ, күлиспенің ишинде мына еки баланың ышқырып жылағанын хеш ким еситпейди. Үш-төрт дүгистирген соң балаларды босатты.

Биреулер екінши нәубетке мени де қолайластырып еди, мен жеткермей қашып кеттим.

Сол кетисимнен үйге барғанда геуғим жабылып, ымырт түсип еди.

Сөйтип, дем алып, жума күннің өткени ғой деп есапладым.

VI

Қурбан хайтының «хайтлығы» берилип атыр. Балалар теңгелерин алып келип, молладан бир жапырақ әйтеуір ғана гүңгирт нағыс ойылған, ақ жағына қара сыя менен жазылған қағазды молладан алып атыр. Шәрипбай: – мине, тақсыр, – деп мүләйимсиреген түри менен моллаға еки хан теңгени усинды. Молла теңгени дәрриу көрип:

– Бәрекелле, бәрекелле, – деп қағаздың ишіндегі үлкенірек хәм нағыслырақ биреуін алып берди. Оннан Абылла да қалысқан жоқ. Алып келген теңгесин моллаға усинды. Молла оған да сондай жууап қайтарды. Мен де хайтлыққа деп әкелген алты пулымды бердим, молла басын бир шайқады да, жүзиме бир қарап қойып, хайтлық қағазын алып берди. Усылай етип, пулы барлар берип, хайтлықларын алды. Есим, моллаға ағасынан алған үш пулын усына бергенде, молла оған қарап:

– Тур, жоғал, үш пулға да хайтлық беремекен, – деп жекиринди.

Бир неше балалар «хайтлық» пулымыз жоқ, тақсыр! десип отыр еди, молла оларға: – Турың, әкелиңлер, болмаса, хайтлықсыз қаласызлар, – деген соң балалар илажсыздан шығып кетисти.

Мен де хайтлық аларымды алсам да, берген алты пулға ишим ашып отырды. Алты пулға бир шөже қора алыуға болады деп ойладым. Бирақ, енди пайдасы жоқ, алып қойдым, алмасаң да болмайды-ау. Балалардың быжың-быжыңы былай турсын, молланың өзи қосылып маскара етеди. Жаман көреді, жөнсиз урады. Сонлықтан бул жағын да ойладым. Бир уақлары молла тикленип:

– Барың, хайт өткенше жууап, – деди. Ол тағы: – ал, хайтлық алмағанлар пулын әкелип, алып кете берсин, – деп хайтлық жазыуын дауам ете берди.

Қууанышым менен үйге келсем, атам менен апам қапаланған түрінде отыр. Бир уақлары апам:

– Қурбанлық деп жалғыз сыйырдан айрылар жағдайымыз жоқ. Оннан да аяқласпа изле. Пулын еплестирип тауып берермиз, – деди.

Атам зорға дегенде көнди, ол аяқласпа излеуге кетти. Бирақ, көп узамай, тағы қайтып келди. Ауылдың жети үйи биригип, бизиң сыйырды соятуғын болыпты. Атам оған илажсыздан ыразылық берипти.

Апама қосылып мен де жыладым. Бирақ, оның менен бәри босқа кетти. Апам да қарсылық билдирген болып еди, ол да хеш пәтиуаға аспады.

Ҳайт күни азанда сыйыр сойылды. Оны сойғанда да мен мудар қапаланып жылау менен турдым. Апам болса, үйден шықпады. Ағам бир неше мәртебе үйге қууып жиберседе мен шығып өкирип жылай бердим.

Мен ол сыйырды күтә жақсы көретуғын едим. Бул сыйыр мен есимди билгели үйде сыйыр болып, мени сүти менен асырап келатқан еди. Онын мүләйим жақсылығы, ақыллығы, сүтлилиги сондай – мақтауға турғандай еди. Оның жалғыз-ақ айыбы қуйрығы шолақ еди. Мен оның өзи түүе, хәттеки, жыл сайынғы тууған бузауларын сатқанының өзінде де жылап қалатуғын едим.

Мине, енди ол гөш болды. Оның гөшин жеуғе келетуғын қууарған, сықылсыз тирийекши өзимиздің молла, аўылдағы Досым суўпы усағанлар көз алдыма елеследи. Оларды мен бәледей көрдим.

Ҳайт тарқады. Ертеңине азан менен мен мешитке бардым, хеш бир бала келмепти. Молла да жоқ. Мен ишки есиктен кирип дәлизге өттім. Сасық ийис мурнымды жарып баратыр. Оқыўхананың қарсы алдындағы өжиреге қарасам, баўырсақ, созбан қырмандай болып үйилип тур. Ийис күни писирилгенлердің бәри усыкараға әкелинген бе – деп ойладым. Есикти ашып қойып, дәлиздің қараңғы төр бетине қарасам, қой, ешкинің, малдың терилери үйилип тур. Сасып турған солар екен.

Жүрегим хәўлирип ура баслады. Бул неси? Ямаса урылардың апарыуға жер таба алмай әкелип қойғаны ма? – деп те ойландым.

Барластырыңқырап қарасам, терилердің ишинде үш күнликтеги қурбанлыққа сойылған шолақ сыйырымның териси де бар. Көзиме оттай басылды. Көзимди жасаўратып, терини қушақлап алдым.

Урылардың биреуи турған жоқ па деп, тум-тусымды, өжирелерди, мектепхананы барластырдым. Терилердің астына жасырынып жатыр ма деп те ойладым, хеш ким сезилмеді.

Дәрхал молланың үйине қарай жууырдым, халықлап молланың үйине қарай жууырып барсам, молла терлеп шай ишип отыр екен, үрейи ушып қорқып кетти.

– Тақсыр, урылар мешитке көп терилер, баўырсақлар үйип қойыпты, – дедим. Молла дәслепп «урылар» дегеге түсин бузып, үрейин ушырса да, соның ала шақақлап күлди. Мен тағы да сөзимди даўам етип:

– Терилердин ишинде бизинң шолақ сыйырдың да териси бар, – дедим. Ол бираздан соң күлкисин басып – ол терилердинң бәри молланики ғой, бәдбақ. Ана күнги қурбанлыққа сойылған терилердинң бәри моллаға тийисли екенин елеге шекем билмейсең бе? Тур, мешитке бар – деп жекиринди. Мен сүйретилип үйден шықтым.

Сонша тери, сонша баўырсақ, дегенге жаңа түсиндим. Урламай-ақ көрсетип алған уры екен ғой, деп жуўмаққа келдим. Мектепханаға келсем, бес-алты бала келген екен.

Есим де келипти. Мен оған болған аўхалды айтып оларға қарап турсам, моллаға түсиримниң өзи хәм көп екен. Оны есаплап та болмайды. Аты көп алымлар зәкәт, үсир, кеўсен, садақа, жумалық, – дей бергенимде биреў, түрли «сүреге» түскендеги пайғазыны не қыласаң – деди. Екинши биреў: «тәбетте табақ, ызазада ылақ, куранда қой» апарыўды қәйтесең, – деди. Үшинши биреў – хайтлық пулы, отын хәм шыпта пулы, хәттеки, той болса да, оны сыйлаў керек ғой, – деди. Есим гижине берип, – тойдағы тойғанына қанаатланбай, барлық терилерди алғанында қәйтесең, – деди, ол тағы сөзин даўам етип.

Есаплап қарасаң, хәр бир халайық өмириңше тапқанының көпшилигин моллаға өткерип отырыў керек екен, – деди. Оның жүзлери жарқырап, көзлери оттай жанды. Мен: – аўа, солай екен, – дедим.

Молла да келип, күндеги сабақ басланды.

VII

Бир күни асық ойыннан соң, «Сүўенлинин» уяң, өлимсиреп ағып турған ағысына қарап тур едик. Сөзден сөз шығып, оқыўдың қыйынлығы, жалықтыратуғынлығы, молланың еткен айыплары хаққында сөз келип тур еди. Шәрипбай хәкиреңлеп:

– Оқыў деген ийне менен қудық қазғандай қыйын болады, және хәр ким биле бермейди, – деп мардымсынды.

Мениң қапталымда турған Есим жудырығын түйинип, Шәрипбайға қарап:

– Сен өзиң қыйынлықтың не екенин билмейсең. Кийемен, жеймен десең, саған таяр. Молланың кеўлин табасаң. Басқаларға қыйын десе болар. Дурыс емес пе? – деп, көпшиликке қарады. Оның көзиниң нуры жарқырап, жақтылық сәўле шашып турғандай болды. Бизлер бәримиз де: – әлбетте, дурыс, – деп жуўап қайтардық.

Есимниң күнге күйреген, жаслай мийнетке шыныққан күшли денеси, шымыр билеклери, келистирип сөйлеген сөзлери бизлерге тәўир есенген кисиниң айтқанындай сезилди. Бизлер оны мудам өзлеримиз бенен алып жүриўге тырысатуғын едик. Узағырақта ойынға барсақ, Есимсиз бармайтуғын едик.

Шәрипбай хеш нәрсе айта алмады. Бирақ, қатты ашыўы келди. Бозарып турды да қойды. Мен де жайыма қарап тура алмадым. Оған қарап: жақсы, сен көп билесең бе? – дедим. Ол: – Әйтеўир, сеннен көп билемен, оқыған әптийек¹, қуран², суўпыаллияр³, шаркитап⁴, – бәрин билемен, – деди.

– Наўайыны-ше? – деди шеттеги турған Генжебай. Оған Шәрипбай жекиринип: – оны оқытты ма? – деди. – «Наўайыны оқысаң, хаўайы боласаң», – деди ғо молламыз. Генжебай жигерленип:

– Адамлар Наўайыны жақсы көреді ғой. Оны қыссаханлар қандай жақсы оқыйды. Халықлар дегениң күтә сүйсинип тыңлайды. Олардың хаўайы болғаны қайда.

Шәрипбай қызарып бөртти. Қолын қалтасына салып не дерин билмеди. Мен бағанағы сөзимди даўам етким келди де:

– Қәне, сен билгиш болсаң әптийекте адым сайын дусласатуғын «бисмилланың-ақ» мәнисин түсиндир, – дедим.

Балалар мениң саўал бергенимди мақуллағандай болды.

Шәрипбай көзинің қыйығы менен бир қарады да төмен қарап тура берди. Мен жақынлаңқырай берип: – не деген сөз дей бергенимде, – мине, мәнис саған, – деп шекеме алдырып жиберди. Мен де қарап тура алмадым, көздеги жасым менен жармаса кеттим.

Балалар да мен тәрәпте. Шәрипбайды басып урып атырғанымызды молла көрип, бизлерди усады. Мени қулағымнан тутып, мешитке алып барды. Молла тисленип:

– Хә, бәдбақ, неге төбелестің ... – деди. Есиктен сөйткенше болмай-ақ, Шәрипбай кирди. Ол жыламсырап: – тақсыр, меннен қуран сөзлеринің мәнисин сорады, – деди. Молла қутырған ийттей тисин ақшыйтып: – пәлектен урған, саған «мәнис» керек пе ... – деп жулқынып, шекеме салып жибергенде шаппаттың пәти менен жерге жығылдым. Көзден жас парлап ақты.

Шәрипбайдың көз жасларын молла белбеуинің ушы менен сүртип:

– Бар, балам, кете бер, бул ақмақ ертең азанға шекем жатады, – деп қолын силтеп көрсетти. Шәрипбай мардыйып шығып кетти. Мени тепкилеп орнымнан турғызды да, мектепхананың ишине салып, қулып урды.

Егер геўгим жабылып баратқанда, ағам келип тилеп алмаса, ертеңге шекем қамаўда жатып шығар едим.

Әнекей, күнде еситип жүрген сөздің мәнисин сорайман деп, сонша азапқа қалдым. Хәқыйқатында, мектеп балаларының бәри де хәш бир сөздің мәнисин де билмейди, еки хәриптиң басын қосып оқый алмайтуғын да еди. Сораўға молладан қорқатуғын еди.

1,2,3,4 Дин оқыуының сабақлық кітаплары

VIII

Не себеп екенін билмеймен, әйтеуір, бизиң бурынғы молла алмасып, онын орнына бөтен молла тайынланды.

Бизлерди бул өзгерис бир қанша қуғандырды. Бурынғы моллаға қарағанда бул жайлырақ болды. Бул бурынғы молладай күйгелекленип, онша урыса бермейтуғын болып шықты. Урса да, бир-еки урып, тек «бәдбақ», «занғар» деу менен ғана шекленеди. Және тағы бул молла, бурынғы молладай қолынан тәсписин түсирмей ойылып оқый да бермейди.

Дурысында бул молланың бизлерге «жайлы» болып жүрген себеби, онын көкнар ишиуи еди. Бул көкнарды азанда бир, кеште бир ишеди хәм де шайын мешитте қайнаттыратуғын еди. Мудам шай қайнатыу үшін бир еки баланың жүргени.

Ол азандағы езген көкнарын сәскеге шекем езип, үлкен үш шайнек ашшы етип демлетип, үстин дастурхан менен бастырып қоятуғын еди. Көкнар езип ишетуғын оның мыстан тостағаны бар. Хәр ишкенде оны толтырып ишеди. Соннан түске шекем көзин жумып шып-шып терге түсип, шай ишиу менен-ақ отырады. Хәр уақта кеседен шайын уртлай сала, аўзындағы набатын сорып, көзиниң жумылыуы менен бизлерге бетин бурып:

– Хәй, – деп тағы кеседеги шайын ише беретуғын еди. Бизлерге бул, оқыңлар, – дегени еди. Сол отырысымызды бузбай оқыған болып ғауырласып және жөнимизге отыра беремиз. Молламызға сабақ үйрет ямаса сабақ тыңлаң деп жекке-сийрек ғана баратуғын едик.

Былайынша айтқанда, бизлер оның хәзин бузбауға тырысатуғын едик.

Бизлер дауысымызды шығармай, ойнап-күлип отыра беремиз. Хәттеки, далаға шығып келиу үшін оннан жууап сорамай-ақ, қәлпеден жууап сорап шығып кететуғын едик.

Молла гейде түсте бизлер кетип қалғанда да шай ишиуин дауам етип қалатуғын еди. Егер шайын ертерек ишип бола ғойса, дала-палаға шығып, терин сүртип бийтин қарауға кирисетуғын еди. Арқасы қышыңқырай берсе, балалардың биреуин шақырып қасытатуғын еди.

Молланың бул қылығы бизлерге күтә жеркенишли көринетуғын еди. Қасымдағы жолдасым: – Әй, исиң ериккен екен «молланың қылығын қылма, айтқанын қыл» дегендей, мыңғырлайды, бул мениң қулағыма кирип те шықпайды.

Арадан бир жылдан көбирек ўақыт етти. Бизиң молла «ҳажыға» барадымыс деген хабар таралды. Бул хабар бара-бара пүткил мешит қәўимге ҳәм соның ала қалаға тарала баслады.

Қаланың бас көтерген уламалары, байлары буған жақсы баҳалар беристи: – Жақсы адам, ийманлы адам – деди.

Бирақ, көпшилик халық бул аўхалға ҳайран қалғанлығы менен қарасты. Неге десеңиз, мусылманшылықтың шәртинен «хәр бир мусылман күдирети жетсе, ҳажыға барыў керек» деген болса да усы ўаққа шекем бул шәртти ҳадал нийет пенен орынлаўға урынған адам гезлесе қоймайтуғын еди. Бул күтә жекке-сийрек гезлесетуғын аўхал.

Егер күдиретликке қарасаң, қаланың бас байлары барар еди-аў. Буның бир қашырымы бар ғой, деген ойға келдим.

Не деген менен де қаланың бас көтерген адамлары, уламалары «ҳажыға» баратуғынларды қуўатлай баслады. Бас болып байлар өзлериниң жәрдемнен әкелип берди. Булардан соң әпиўайы қара пуқаралардан да жәрдем түсе баслады. Кими сүтли шөрек жаптырып әкелип берип атыр, шөреклер күнге кептирилип те атыр. Молланың алды күнде толы адам. Журт «садақа» деп барын берип отырыпты. Мешиттиң қорасының ишинде қой, жанлық та, таналар да келип байланатуғын болды. Намаз жума күнлери мешит толы адамлардың ортасына молла шапанын жайып таслайды. Жайылған шапанның үстине теңге жамғырдай қуяды. Сөйтип, бираз теңгени жыйнап алатуғын еди.

Сөйтип, молла еки айдай таярлық көрди.

Бир күнлери молланың ҳажыға кетип қалғанын еситтик.

Ол кеткен соң тағы бир молла оқыта берди. Көп ўаққа шекем «ҳажыға» кетиўшилерден хабар-атар болмады. Биреўлер: «олар ҳажыға барды», биреўлер:

«бармады» тағы биреулер: «еле жете алмай жүр», – деген тымсал гәплерди айтысты.

Бирақ, арадан алты-жети ай өткен соң топа-торыстан «хажыға барыўшылар келипти» деген хабар еситилди.

Көп узамай-ақ, бизлер бастырмалы қараңғы көшениң астынан бизиң молланың хәм оның жолдасының еки уллы дүкән ашып, саўда қылып отырғанын көрдик. Бизиң молланың үстинде жипек шапан, басында силикпе шөгирме, сақаллары тикирейип, муртлары шыйырыла баслапты.

* * *

Арадан бир неше күн өткен сон ағам: – балам, сен оқығанды қоя ғой, – деди.

Мен инанар-инанбасымды да билмедим. Бет-әпшериме шырай енип, қуўанып кеттим. Ол әсте-ақырынлық пенен сөзин даўам етип: – быйыл саррас жети жыл оқыпсаң, әптійекти зорға жарыладың, хәзир 13 жасыңа келдиң, – деп мениң басымнан сыйпай берди. – Жабанға дайыларың бетке бар, түйек айдарсаң, масақ терерсең әйтеўир, қыс азыққа қосымша бир нәрсе таўып келерсең – деди төмен қарап.

Онын кеўлинде азлап қапалығын сезсем де, молладан қутылғаныма жүрегим алып ушып қуўанып отырман.

Атама қуўанышым менен жуўап қайтардым.

Мектептеги жораларыма да бул хабарды әлле қандай ўақты-хошлық пенен билдирдим. Мен олардың алдында кәпестен шығып, ушыўға мейил алған торғайдай болып сезилдим.

1939-жыл. Қәлликөл.